KÜSISÕNAST *kas?* VANA KIRJAKEELE TAUSTAL

Paul Alvre

Küsisõnade arv on eesti keeles silmapaistvalt suur. A. Saareste loetleb neid oma "Eesti keele mõistelises sõnaraamatus" tervelt 66 (EKMS II: 349 jj.). Mitmed on pronominaalse päritoluga, kusjuures nende *ke-, ku-* ja *mi*-tüved pärinevad juba soome-ugri algkeelest, näit. *ke-s?* 'kes?' *ku-s?* 'kus?' *ku-st?* 'kust?' *ku-nas?* 'millal?', *mi-s?* 'mis?' *mi-lline?* 'milline?' *mi-llal?* 'millal?' jt. Selliste koostiselemendid on võrdlemisi kergesti läbinähtavad. Etümoloogiliselt hoopis ebamäärasemad on mõned hilisematesse arengujärkudesse kuuluvad sõnad, nende hulgas *kas?* ja *eks? eis? es? eps?* Viimaseid on nende ridade autor teaduslikus kirjanduses juba analüüsinud (Alvre 1976: 343 jj.; 1978: 15 jj.; 1980: 20 jj.), mistõttu me neil siin enam pikemalt ei peatu.

Tänapäeva keelepruugis algavad nii jaatust kui ka eitust sisaldavad üldküsilaused sõnaga *kas?*, näit. *Kas ta tuli? – Kas ta ei tulnud?* Vanas kirjakeeles viljeldi veel kummalgi juhul eri konstruktsiooni. Vana kirjakeele najal saame selgitada nii küsisõna *kas?* kui ka *eks?* päritolu. Tänapäevaks on *eks*-laused omandanud üldiselt möönva tähenduse, kuid vanas kirjakeeles anti nendega edasi eitavat küsimust, näit. J. Hornungil *Eks siis sinna ka piddand Armo heitma?* (Horn. 132) 'Kas siis sina ka ei pidanud armu paluma?'; A. W Hupelil *eks teie ka tööd tehhes ei woi jummala peäle möttelda?* (Hup. 176) 'Kas siis teie ka tööd tehes ei või jumala peale mõelda?' Praegu tuginevad aga eitava sisuga küsilaused tavaliselt *kas ... ei* konstruktsioonile, näit. *Kas ta ei olnudki siis õnnelik?* Võrreldagu sellega möönvat juhtu *Eks ma olnud siis väga õnnelik.*

Kuigi küsisõna *kas?* on suhteliselt hilist päritolu (teistes läänemeresoome keeltes teda peale liivi keele ei tunta), leidub see juba esimeses, H. Stahli poolt koostatud grammatikas *Adverbia Interrogandi* rühmas: *ob / kas?* (AES 29).

Vanas kirjakeeles on *kas*-küsimustel alati jaatav sisu, näit. 1632–1638 H. Stahlil *Kas öigke on / öhel pöhal pehwal terwex tehha?* 'Ists auch recht/auff den Sabbach heilen?' (HH III: 128);

1649–1656 J. Gutslaffil *Kas Sa kuhlet tüttar* (VEKVM 122); 1690–1701 Andr. ja Adr. Virginiusel *Kas se on sino Meleperrast, et sa mind ärraheitad? Kas sul on ka Lihhalikkud Silmad? Ehk kas sa ninda nääd, kui Innimenne nääp?* (VEKVM 202); 1732 A. Thor Hellel *Kas linno-mehhe nou aitab ka se jures. Kas emme ka taggasi lähhäb wahhest wanna pu sisse. Kas nemmad, kui pu hea on, iggal aastal siggiwad?* (VEKVM 341, 342, 343); 1818 A. W Hupelil *Kas Jummala sanna ligub ka teie perres? Kas nemmad loewad kokko?* (Hup. 175, 176).

Nende ridade kirjutaja pole vana kirjakeele tekstidest leidnud ühtki eitussõnaga *kas*-konstruktsiooni. Seevastu *kas*-keelendi ärajätmine verbi jaatava vormi korral on küllaltki tavaline: J. Rossihniusel *Olled sa koddo jubba?* (SULK 142) 'Kas sa oled juba kodus?'; XVII sajandi algupoole Turu käsikirjas *Vssut sina sedda?* (VEKVM 28); 1674 ristimissõnades *Salgkat sinna erra sedda Kurrati?, Uskut sinna JEsusse Christusse sisse ...?, Tahhat sinna Ristitut sahma?* (VEKVM 160); 1739 kirikuõpetaja ja Reinu kahekõnes *Olled sa siis kohto ees olnud?* (VEKVM 345) jt. Ilmselt on selline küsisõnata, ainult intonatsioonile ja inversioonile tuginev küsilausetüüp hakanud vohama saksa keele mõjul ning selle kasutusaste on veel tänapäevalgi märgatav. Siinjuures tuleb aga jällegi rõhutada, et eitussõnaga tarindeisse ei näi see sobivat.

Nagu osutavad soome keel ja teised ligemad sugulaskeeled, on varem olnud küsilause kohustuslikuks komponendiks liitepartikkel *-ko(s),* mis on lisatud lauserõhulisele sõnale. Vrd. soome *Onko(s) hän kotona?* 'Kas ta on kodus?', *Kotonako(s) hän on?* 'Kas kodus (s.o. mitte mujal) ta on?' Eesti keeles on *kos*-elemendist jäänud järele *-ks,* mida vanas kirjakeeles veel mõnel määral viljeldi: H. Stahlil *Onnex teile sihn middakit söhmist?* 'Habet jhr hie etwas zu essen?' (HH III: 68); H. Gösekenil *oncks kouwe* 'ists lange?' (MLO 47), J. Hornungil *Ongs teil siin middakit sömist?* (EKMS: II 350). Paiguti on *ks*-küsilaused veel murdeiski elavad. Paar näidet selle kohta Saaremaalt Kihelkonna murrakust: *tuliks isa juBa liHnast taGasi?* 'Kas isa tuli juba linnast tagasi?', *rä̆kkisiksma juBa sǫ̂le se˘llest?* 'Kas ma juba sellest sulle rääkisin?' Rudimendina on küsiv *-ks* näha veel reas üksiksõnuski, mida nende ridade autor on varem eraldi analüüsinud: *ammuks* 'kas ammu?' *ilmaks* 'kas ilma(asjata), kas ilmaaegu?', *jooks ~jubaks* 'kas juba?' *kauaks* 'kui kaua?' *kaugeleks* 'kui kaugel?' *kuniks* 'kui kaua(ks)?' *minaks*

'kas mina?', *sinaks* 'kas sina?' *mituks?* 'kui mitu, kui palju?' *muiduks* 'kas muidu, kas põhjuseta' *nõndaks* 'kas nõnda?' *paljuks* 'kui palju?', *peaks* 'kas peatselt?' *veelaks* 'kas veel?' *väheks* 'kas vähe?' (Alvre 1981: 24 jj.).

Et seda *ks*-elementi polnud teaduslikult analüüsitud, peeti teda lihtsalt *kas*-sõna kuluvormiks. Teatavasti on sellise arvamuse esimesena välja öelnud E. Ahrens, kes vormidele *paljuks, kauaks, kunniks, mituks* ja *weelaks* lisab selgituse: "Als Suffix kommt kas, zu ks oder s verkürzt, vor" (Ahrens 1853: 120). Sama on hiljem korranud F J. Wiedemann oma sõnaraamatus (Wied. 217) ja K. A. Hermann grammatikas (Hermann 1884: 140) jt. Käesoleva sajandi grammatikud on aga püüdnud etümoloogilisi selgitusi vältida ja nimetatud *ks-, s*-elemente lihtsalt sidesõnalisteks liideteks, nii näiteks J. Aavik oma mahukas eesti keele grammatikas (Aavik 1936: 289).

Mida aga kujutab endast küsisõna *kas?* ja kuidas see on keelde tulnud, selle kohta pole seni esitatud arvestatavat seletust. Olles L. Kettuneni õpilane, panin ühel ta loengul Helsingi ülikoolis 1944. aastal kirja seletuse: "Eesti küsisõna *kas?* on sama kui soome *kas*; viimane tähenduses 'vaat!' on lühenenud verbivormist *katso* 'vaata!' Seda lühenemisseletust, mis on ju igati korrektne, võib trükitultki leida (Kettunen, Vaula 1958: 41). Raske oleks aga tuletada eesti küsisõna *kas?* samast verbist, mida, tõsi küll, ka eesti vanas kirjakeeles on viljeldud, kuid ikkagi samas tähenduses kui soome keeles; vrd. H. Stahlil *Siehe/wata/katzo* (AES 29). A. Rauna "Eesti keele etümoloogilises teatmikus" (1982) jääb küsisõna *kas?* päritolu (küsiv *ka-* + *-s*) samuti ligemalt lahti seletamata.

Näib, et *kas*-sõna päritolu on teine. See seostub arvatavasti nii vana kirjakeele määrsõnaga *kahs* 'auch' kui ka postpositsionaalse *kahs*-komitatiiviga. Viimane lühenes hiljem käändelõpuks *-ga*, millisena ta praegugi on kasutusel, näit. *pojaga.*

Eesti *ga*-komitatiivi järkjärgulist kujunemist postpositsionaalsest konstruktsioonist genitiiv + **kansak* on üksikasjalikult kirjeldanud H. Rätsep (1979: 77 jj.). Esimest korda võib kohata *kaas*-postpositsiooni Kullamaa vakuraamatus XVI sajandi algul: *Iβantswkas* 'Issand sinuga' Selline *kaas*-postpositsioon esineb samuti 1535 Wanradti-Koelli katekismuses, näit. *Issan kaes* 'isaga', *peywe kaes* 'päevaga', *tachtman kaes* 'tahtmisega'

Lisagem neile veel paar lausenäidet XVII sajandistki: G. Mülleril *Su ninck Kele kaas Jumala kytame* (NEP 62) 'Suu ning keelega jumalat kiidame' *Sen kaas tahab tæma meddy hengelle sen Taywase Söte ninck rowa thoa* (NEP 59) 'Sellega tahab ta meie hingele selle taevase söögi ning joogi tuua'; H. Stahlil *Kolmandal tundil sai Jummala poick pihtzade kahs pihtzatut ninck temma peh öhe Kroni kahs orjawitzast kisckotut* (VEKVM 36) 'Kolmandal tunnil sai jumala poeg piitsadega piitsutatud ning tema pea ühe kibuvitstest krooniga katki kistud' Eesti murretest on komitatiivi analüütilise konstruktsiooni (genit. + *kaasa*, *kaasas*) suutnud säilitada vaid arhailine kirderannikumurre, näit. *saa meie saaja kaasa, käisin täma kǻsas* (Must 1987: 216).

Et samuti määrsõna *ka* ning küsisõna *kas?* võiksid olla pärit samast *kaas*-sõnast, mille tarvitamist näeme *ga*-komitatiivi eelkäijana, pole juttu ei H. Rätsepa nimetatud töös ega teisteski eesti keele ajaloo probleeme puudutavais käsitlusis. Eespool nimetatud autorite keelepruugile on aga päris tavaline, et tähenduses 'ka' figureerib samuti järjekindlalt *kaas* või *kahs*, näit. G. Mülleril *Meye peame syn kaas motlema* (NEP 34) 'Meie peame siin ka mõtlema' *eb ella kaas mitte vxpeines meddi seas, erranes tæma on kaas Inimesex sanuth* (NEP 34) 'ta ei ela ka mitte üksnes meie seas, vaid tema on ka inimeseks saanud'; H. Stahlil *Se Kurjategkija jalla-assemede sisse peat sinna kahs astma* (VEKVM 38) 'Selle kurjategija jalajälgede sisse pead sina ka astuma' *Temma ep sahp mitte ickas rihdlema / ep kas igkawest weeha piddama* 'Er wird nicht imer haddern / Noch ewiglich Zorn halten' (HH IV: 45). Väärib tähelepanu, et viimases näitelauses pole mitte *kaas*, vaid lühivokaalne *kas*, milline vorm prevaleerib ka küsisõna *kas?* 'ob?' puhul, näit. H. Stahlil *Kas woip winamarjat nopma neist ohackast?* (HH III: 107) 'Kas võib viinamarju noppida nendest ohakatest?' H. Gösekenil *kas kuhlet / kas sa kuhlet* 'hörstu?' (MLO 52).

Küsisõna *kas?* tarvitamine vana kirjakeele tekstides on palju piiratum kui sõnade *kaas* ~ *kas* esinemine tähenduses 'ka' Allakriipsutamist väärib aga asjaolu, et nende suhteliselt väheste näidete hulgas leidub ka rida pikavokaalseid *kaas*-tüüpi küsisõnu, mis ortograafiliselt enam millegagi *ka-* ja *ga*-komitatiivi märkivaist vormidest ei erine. Selliseid *kaas-*, *kahs*-vorme leidub nii otsese kui kaudse küsimuse puhul mitmel XVII sajandi algupoole autoril: G. Mülleril *Löhitelt opket ninck piddaket kaas / melæs, Jumal eb*

walata mitte sinu suhre hæle ninck kißendameße pæle, muito Jumal walatab sinu Süddame pæle, kaas sina Süddamest laulat (NEP 94). Siin on esimene *kaas* tähenduses 'auch', teisega aga algab kaudne küsimus 'kas sina südamest laulad'; J. Rossihniusel *Kahs sinna ollet Christus se Jummala Poick?* (SULK 191) 'Kas sa oled Kristus, selle jumala poeg?', *ninck küssis temmalt, kahs se kauwa olli kui temma olli errakohlnut* (SULK 201) 'ning küsis temalt, kas see oli ammu, kui ta ära suri' H. Stahlil *Kahs sinna sihs ollet Pattut tehnut?* 'Hastu denn auch Sünde gethan?' (HH I: 67).

Torkab silma teinegi huvitav asjaolu, et ka lühivokaalsete *kas*-sõnaga algavate küsimuste puhul esineb H. Stahlil saksakeelses paralleeltekstis järjepanu veel lisasõna *auch,* mis ei saa olla paljas juhus: *Kas sinna Kaddut ommat Pattut?* 'Seind dir deine Sünde auch leid?' (HH I: 61), *Kas minna sünnul andsin se oppendusse?* 'gab ich dir auch die Lehr' (HH II: 33), *kas teile on middakit waja olnut?* 'habt ihr auch je mangel gehabt' (HH III: 209) jne. Kui peame silmas bukvalistlikku tõlget (ja seda just vanad kirjamehed taotlesidki), siis lause algusse viidud *kaas* ~ *kas* kandis endas veel edasi tähendust 'ka' Et sellised laused tajuti küsivaiks, aga mitte jutustavaiks, oli tingitud asjaolust, et küsilause algab lauserõhulise sõnaga. Lauserõhu paiknemine *kas*-sõnal on ühtlasi takistanud tema edasist kulumist, kui seevastu lause keskel paiknenud *kaas* > *kas* on kaotanud lõppkonsonandi (*kas* > *ka* 'auch'). See häälikuline diferentseerumine soodustas omalt poolt *kas*-vormi kinnistumist kitsalt küsisõnana tähenduses 'ob' Tema põlvnemist samast **kansak*-kujust kui *ga*-komitatiivi ja määrsõna *ka* puhul võime aga pidada esitatuga tõestatuks.

Alates E. Ahrensist on *ka* 'auch' seostatud etümoloogiliselt õigesti sõnaga *kaasa* 'mit' ja isegi soome substantiiviga *kansa* 'Genosse, Gesellschaft' (Ahrens 1853: 108). K. A. Hermann leiab ilmselt E. Ahrensile tuginedes samuti, et *ka* esindab nominatiivi ning on lühenenud sõnast *kaas* (Hermann 1884: 136). Keeleajalooliselt õigema latiivse **kansak*-vormini aga tollal veel ei jõutud.

Teatud paralleeli kahele eesti **kansak*-konstruktsioonile pakub soome keel, kus *kanssa* (< iness. **kansassa;* vrd. murd. *kansahnani,* SKES 157) on kasutusel nii postpositsionaalses komitatiivis kui ka tähenduse 'ka' korral, näit. *isä poikansa kanssa* (NS II: 196) 'isa oma pojaga', *Tule sinä kanssa* (NS II: 197) 'Tule sina ka' Arengukäiku küsisõnani pole aga soome keel enam kaasa

teinud. Selleks pole olnud ka otsest vajadust, sest liitepartiklil *-ko(s)* põhinevad konstruktsioonid on seal üha elujõulised. Huvitav on märkida, et vana läänemeresoome sõnatüvi **mö-*, millel on olnud samuti kaasasolu märkiv tähendus, on ühelt poolt andnud postpositsioone tähendusega 'kaasa(s)' (vepsa *mödhe, möto* jt.), teiselt poolt aga ka adverbi 'ka' (soome latiivne *myös* < **mö-s*) (SKES 357; vt. ka Saukkonen 1959: 252 jj.).

Eesti murdevormide iseärasustest lisatagu veel nii palju, et P Ariste andmeil on kogu Hiiumaal vanem põlvkond kasutanud tähenduses 'auch' *kas*-vormi, mis häälikuliselt on identne küsisõnaga *kas?* vrd. *mâ Bolɛ kaš näin* 'ma ei ole ka näinud' *kaš‿sà tulèt kaš?* 'kas tuled ka?' (Ariste 1940: 220). Vastupidist kokkulangemist, kus ka küsisõna *kas?* on kaotanud sõnalõpult *s*-i (*ka?* 'ob?'), on täheldatud Tarvastu murrakust (EKMS II: 350) ja osalt rahvalauludestki (ER IV· 360). Sõna *kas?* (= *kaš*) kvantiteedi lausefoneetilisele lühenemisele on samuti tähelepanu pööranud P Ariste, märkides, et esineb teatud reeglipärasusi, kusjuures eriti altid on muutuma ühesilbilised sõnad: *kas* = *kaš*, aga *kaš‿sà tulèD?* (Ariste 1947: 16) 'kas sa tuled?' Pole kahtlust, et selline ühesilbiste sõnade lühenemistendents on olnud olulisi tegureid, mis juba vana kirjakeele perioodil on aidanud *kaas*-vormist saada hõlpsasti lühivokaalse *kas*-sõna. Sellisele muutusele kaasnes ühtlasi tähenduse diferentseerumine, mille tulemusel *kaas* > *kas* omandas järk-järgult küsiva funktsiooni, mis tänapäeval on jäänudki talle ainuliseks.

LÜHENDID

AES = Stahl, H. 1637, Anführung zu der Esthnischen Sprach, Revall.

EKMS = Saareste, A. 1958–1968, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV, Stockholm.

ER IV = Eesti rahvalaulud. Antoloogia, 1974, IV köide, Tallinn.

HH = Stahl, H. 1632–1638, Hand vnd Haußbuches Für die Pfarherren / vnd Haußväter Estnischen Fürstenthumbs /I–IV/ Theil, Riga / Revall.

Horn. = Hornung, J. 1693, Grammatica Esthonica, Riga.

Hup. = Hupel, A. W. 1818, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, Mitau.

MLO = Göseken, H. 1660, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Reval.

NEP = Neunundreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XV. 1891, Dorpat.

NS = Nykysuomen sanakirja. Lyhentämätön kansanpainos, 1966, Porvoo-Helsinki.

SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII, 1955–1981, Helsinki.
SULK = Rossihnius, J. 1898, Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntagsevangelien und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XIX, Jurjew (Dorpat).
VEKVM = Saareste, A., Cederberg, A. R. 1925–1931, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739, Tartu.
Wied. = Wiedemann, F. J. 1973, Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest, Tallinn.

KIRJANDUS

Aavik, J. 1936, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu.
Ahrens, E. 1853, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre, Reval.
Alvre, P. 1976, Vana kirjakeele küsisõnu. – Keel ja Kirjandus, lk 343–350.
Alvre, P. 1978, Ühest vana kirjakeele küsipartiklist. – Eesti keele sõnavara probleeme V Töid eesti filoloogia alalt. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 460, Tartu, lk 15–19.
Alvre, P. 1980, Vana kirjakeele lõunaeestilisi küsisõnu. – Fenno-ugristica. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 517, Tartu, lk 20–26.
Alvre, P. 1981, *veelaks*-tüüp kirjakeeles ja murdeis. – Keel ja Kirjandus, lk 24–30.
Ariste, P. 1940, Hiiu murrete häälikud. Tartu (ACUT XLVII B).
Ariste, P. 1947, Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. – Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Filoloogiateadused 3. Nõukogude-soome-ugri teadused 6, Tartu.
Hermann, K. A. 1884, Eesti keele Grammatik, Tartu.
Kettunen, L. ,Vaula, M. 1958, Suomen kielioppi, Porvoo-Helsinki.
Must, M. 1987, Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade, Tallinn.
Raun, A. 1982, Eesti keele etümoloogiline teatmik, Rooma-Toronto.
Rätsep, H. 1979, Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele, Tartu.
Saukkonen, P. 1959, *Myöhä* – inessiivin sukulainen? – Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi 6.10.1959, Helsinki (SKST 263), lk 252–254.